

тобто сукупність певних культурних символів і образів, об'єднаних універсальним змістом, і стереотип формули, тобто ту формульну літературу, де оригінальність лише допустава й лише тією мірою, якою вона поглиблює переживання досвіду, завчасно очікуваного читачем, проте не змінює цього досвіду суттєво. Формульне мистецтво призводить до незмінної стандартизації, що відбувається на різних рівнях. Вона стосується і конфлікту, і героїв, і сюжету, і композиції.

Елітарна література – це література для обраних, вона не може бути масовою. Але головна її ознака – не просто вкрай ускладнена зовнішня форма, важка для сприйняття непідготовленим читачем, а її глибинна суть, щось дуже важливе, буттєве, те, що людина намагається з'ясувати як найголовніше у своєму житті. Ця суть не піддається вираженню словами і прочитується поміж рядків. Коли в тексті цього немає, то елітарним його можна вважати хіба що умовно.

Отже, елітарна та масова культури пов'язані між собою; вони перегукуються, перемежуються, проте кожна залишається на своїй позиції.

Явище масової культури надзвичайно різноманітне та різнопланове. Правильне визначення її дефініції допомагає окреслити її властивості, критерії оцінювання, художню вартість. Використання слова “масова” на означення культури ХХ ст. обґрунтоване спорідненістю з теорією масового суспільства.

Наталя Лисюк

ФОЛЬКЛОР ЯК ПОЛІТИЧНА ЗБРОЯ

Попри дещо епатажну назву, спробуймо все ж відмежуватися від сучасного політичного процесу, адже нас цікавить лише феномен стихійної творчості, що 2004 року стрімко ввійшла в колективне побутування.

Динамічний фольклорний процес розгортався буквально на очах, у період від “перших других” до “других других” виборів (листопад-грудень), що дає змогу побачити особливості його творення та прагматичну спрямованість безпосередньо, в емпіричній площині досягнути взаємини між фольклорним знаком, його джерелом і споживачем. На нашу думку, активна фаза побутування т.зв. “майданного фольклору”, власне, фольклору політичного, вельми коротка. Однак цей унікальний культурологічний феномен варто осмислити глибше й докладніше, щоб збагнути, хто ми й що ми, та визначити, “камо грядеші” українська нація.

Слід зазначити, що йдеться не просто про традиційно-фольклорний процес, а про процес постфольклорний, позначений для Києва 2004 року тісною взаємодією фольклору власне українського (україномовного) і російськомовного фольклору України (ці явища докладно описані С.Росовецьким¹), адже столиця нашої держави – одна з тих так званих “контактних зон”, відбувається постійний діалог української та російської культур. За Л.Гумільовим, діалог культур – процес, який, в одному випадку, веде до співзвучності, взаєморозуміння та взаємного збагачення (за умови додаткової компліментарності), у другому – до химеричного зрощення, у третьому – за негативної компліментарності – виникає дисонанс,

¹ *Росовецький С.К.* Русский фольклор: Главы из учебника для филологов Украины. – К., 2003. – С. 39–44; *Росовецький С.К.* Український фольклор у теоретичному висвітленні: Посібн. для ун-тів. – К., 2005. – Ч. 1: Теорія фольклору. – С. 26–28.

несприйняття та конфронтація². “Майданний фольклор” підтвердив тезу про додаткову компліментарність на українському ґрунті обох цих великих культур. Толерантне ставлення громадян України до обох мов і культур, що уможливило колективну, сказати б, “міжнаціональну” співтворчість (скажімо, політичні анекдоти переповідалися як в українському, так і російському варіантах, до того ж у разі потреби в текстах дозволялися “іншомовні” вкраплення, які слугували мовними масками). Водночас мова зазвичай все-таки свідчила про приналежність індивіда чи цілої групи людей до того чи того політичного табору. Якщо “помаранчеві” вочевидь тяжіли до української, особливо у своїх “офіційних” самоідентифікаційних заявах-кричалках, то колони зі Сходу принципово наголошували на своїй російськомовності. Попри те, окреслилися водночас обриси спільного для обох мов ворога, а саме – арго (“фені”). Тобто мовне питання відчутно політизувалось, але зовсім в іншій площині, ніж у політикумі. Адже творці постфольклору прогнозували: “Після обрання Януковича президентом у школах нарешті запровадять дві державні мови: українську і феню”, – приписуючи самому Януковичу створення двох вагомих “наукових творів – “Словника фені” та раритетного “Словника україно-російської мови”, і водночас наголошували: “Ющенко не проти російськомовного населення країни. Ющенко проти фенемовного населення...”. Можливе засилля “фені” пов’язувалось із загрозою переходу влади у країні до кримінальних структур, а отже, “Україну перейменують на Уркаїну, державним гімном стане “Мурка”, Верховний Сходняк країни регулярно затверджуватиме Общак на поточний рік”. З огляду на це набув нового сенсу відомий анекдот: “Оптимісти вчать англійську, песимісти вчать феню, реалісти вивчають автомат Калашникова”.

Варто зазначити, що постфольклор – явище переважно міське, засноване на традиціях вуличного життя, побуті різноманітних соціальних угруповань (спільнот, груп, навіть мікроколективів). Отож найяскравіша його особливість – соціокультурний поліцентризм³. Ідеться не лише про професійні спільноти чи про об’єднання людей за віком, а й, за Л.Гумільовим, про спільноти конвіксійні (стихійні об’єднання тих, хто живе в одному місці), консорційні⁴ (об’єднання людей, наприклад, солдатів або арештантів), “клубні” (тих, хто має спільні інтереси) і, нарешті, “конкурсивні” (об’єднання учасників тимчасових зібрань чи “збіговиськ”).

Жодні вікові, соціальні (майнові, статусні тощо), регіональні (ба навіть національні!), конфесійні відмінності для цієї спільноти не були іманентними, значення мали лише світоглядні принципи та політичні вподобання. Говорячи про “майданний фольклор”, слід пам’ятати, що йдеться саме про конкурсивну субкультуру. Саме в колі тих, хто з доброї волі зібралися на Майдані, і тих, хто серцем були разом із ними, стихійно виникла фольклорна “лавина”, яка реабілітувала, реанімувала та піднесла на вищий рівень і усний фольклор, і інші сучасні його форми. Подібні генеративні та регенераційні процеси відбуваються в тих суспільствах, які переживають сильні соціальні потрясіння.

Саме це й зумовило вибух безавторської, проте вочевидь індивідуальної фольклорної творчості (у цьому зв’язку цікаві тексти оприлюднених в Інтернеті

² Гумилев Л., Панченко А. Чтобы свеча не погасла: Диалог. – Л., 1990. – С. 7–11 і далі.

³ Неклюдов С.Ю. Фольклор современного города // Современный городской фольклор. – М., 2003. – С. 12–13; див. також: Неклюдов С.Ю.. Устные традиции современного города: смена фольклорной парадигмы // <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov7.htm>; Неклюдов С.Ю. Несколько слов о “постфольклоре” // <http://www.ruthenia.ru/folklore/postfolk.htm>

⁴ Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 19–24.

анекдотів, підписаних псевдонімами своїх творців) на тлі масового творчого піднесення непрофесійних авторів. Варто зазначити, що саме непрофесійна “наївна література”, яка миттєво реагувала на “злободенні” питання (зокрема, набули поширення варіації про курку-терористку з її підступною зброєю – тупим і твердим яйцем, про наколоті помаранчі та американські валянки), створювала контекст для творчості власне фольклорної. При цьому деякі тексти (насамперед анекдоти) увійшли в колективне побутування й набули статусу фольклорного твору, інші ж так і залишилися на рівні кон’юнктурного фейклору (імітації фольклорних форм). Скажімо, не прижилися на Майдані коломийки, очевидно, з огляду на їх регіональний характер. Показовим явищем стало й несприйняття в народі анекдотів про Ющенка, тоді як анекдоти про Януковича та багатьох представників його команди чи його прихильників користувалися неабиякою популярністю. Псевдонародні опуси, весь пафос яких був спрямований на приниження Ющенка, розмаїттям не вирізнялися, а їх гумор був сумнівної якості, що, врешті, породило сюжети на кшталт: *“Чому анекдоти про Ющенка такі тупі? – Важко залишитися дотепним після двох відсидок...”*. Тож серед народних мас анекдоти про Ющенка так і не набули поширення, хоча їх тексти роздавали серед прихильників Януковича на Київському вокзалі, видали навіть окремою збіркою, розмістили в Інтернеті. Проте, не зважаючи на всі зусилля, вони не стали ні явищами “Інтернетлору”, ні постфольклорними текстами. “Війна анекдотів” в Інтернеті закінчилася дуже швидко на користь анекдотів про Януковича. Імовірно, причиною несприйняття анекдотів про Ющенка стала не так їх ненормативність, адже чимало анекдотів про Януковича теж можна віднести до низькопробної сміхової культури, як штучність, невідповідність життєвим реаліям, розходження з думками і сподіваннями народних мас.

Постфольклор, звісно, не можна назвати “усною” народною творчістю у прямому сенсі цього слова. Зміни у специфіці побутування сучасного фольклору – переміщення його у сферу писемної культури – яскраво засвідчує анекдотична янукіана, тексти якої поширювалися в машинописному, електронному вигляді, зокрема розсилалися друзям та знайомим SMS-повідомленнями, публікувалися в періодичних виданнях та окремими збірками з чималими накладками. При цьому окремі тексти подеколи втрачали одну з найвагоміших ознак традиційного фольклору – варіативність. Популярним жанровим різновидом писемного фольклору стало анонсування “творів” таких відомих “фахівців своєї справи”, “спеціалістів”, як, наприклад, *Янукович Л. (Янукович В. Полное собрание сочинений. Под редакцией Ахметова: т. 1. История и виды головных уборов; т. 2. Искусство уличного боя в условиях малой численности противника; т. 3. Насилие как выражение свободной любви (пока в продажу не поступало); [...] т. 6. “О пользе космонавтов в нашей жизни...”; “Третья ходка – В Президенты”); “Технология накалывания цитрусовых”, “Как создать валенки в условиях США”, “Ораторское искусство* (в соавт. с Януковичем В.Ф.)”, “Любяные глаза” (триллер)); Могилевская Н. “Сложный выбор: крыса или сука?”*.

Актуальним під час революційних подій 2004 р. виявився і фольклор “первинних (простих) жанрів, що сформувалися в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування”⁵. Скажімо, Майдан безнастанно породжував плітки про

^{*} Помилка в цьому слові не випадкова: саме так пише народ, і це належить розглядати як свідчення рівня знання мови.

⁵ *Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 250–257.*

рукоприкладство одного з кандидатів, а особливо чутки-гадки — повсякденний, за Б.Путиловим, жанр, що “в умовах повної відсутності об’єктивної інформації та втрати довіри до офіційних повідомлень” набуває в суспільстві “особливого розмаху”⁶. Наприклад, на Майдані часто можна було чути розповіді “очевидців” про фатальний перебіг подій та зловісні прогнози щодо подальшого їх розвитку, зокрема про прибуття автобусів і поїздів, переповнених агресивно налаштованими прихильниками Януковича, про марші на Київ юрб зі Сходу, про прибуття до столиці банд злочинців, про можливе застосування вогнепальної зброї та газу проти “помаранчевих”, про похід на Київ озброєних військових тощо.

Як зазначають дослідники⁷, ще не доведено, чи були ці чутки перебільшенням і наскільки часто творці майданного фольклору орієнтувалися на літературні зразки, на тексти як елітарної, так і масової культури (цей процес розвивається в річищі загального постмодерністського дискурсу). Поширеними були і псевдоцитати на зразок “*А вєдь не так страшен Ющенко, как его Тимошенко*”, — *философски изрек Кучма*”), парафрази (наприклад, на зразок висловів із культового радянського кінофільму “Діамантова рука”: “*Янукович наступив на яйце. Посковзнувся. Упав. Знепритомнів. Прийшов до тямі. Ющенко — президент*”), нарешті, “жартівливі віршики” на зразок фейкlorного твору росіянина Л.Філатова “Про Федота-стрільця, удалого молодця”.

Досить часто постфольклорні тексти творилися у вигляді реклами (“Алло, здрастуйте, ми з виборчого штабу Віктора Федоровича... Ми пропонуємо вам нового Януковича. Новий Янукович на 10% послідовніший, на 20% свідоміший, на 30% самостійніший. Але це ще не все... У комплекті з новим Януковичем ви безкоштовно отримаєте набір із 7 (!) кишенькових губернаторів з довічною гарантією”; “Рекламна акція активістів Партії регіонів: Ви все ще в оранжевому?! Тоді ми йдемо до вас!”).

Широкої популярності набули й різноманітні лінгвістичні ігри: етимологічні роз’яснення з оргвисновками (“*На заметку Януковичу: слово “Кучма” по-турецки и татарски означает “шапка”. Теперь по законам возмездия “Кучме” пора “снимать” Януковича*”), каламбури (“*Что для Януковича означает “шапочное знакомство”?*”), псевдоабрєвіатури (НафтУкрСкупКрад, КИД — Комитет избирателей Донбасса тощо), нарешті, влучні прізвиська (*Кидалов-Підрахуй, В.Ф. Порожняк-Негоняйло тощо*). Популярністю на Майдані користувався і такий жанр народної творчості, як “народні новини” — побудовані за схемою короткого інформаційного повідомлення (в “телеграфному” стилі) описи бажаних подій чи народні інтерпретації поточних подій (“*У Чорному морі при спробі перетину українсько-російського кордону перекинувся човен із Кучмою, Януковичем, Ківаловим і трьома рибалками. Один рибалка загинув, двох шукають, інших троє — у розшуку*”).

Варто зазначити, що “новинний” формат для української та світової фольклорної традиції не новий (радше, він майже не досліджений), адже писемна “потаємна новина” — “анонімна патріотична оповідь про важливі події в житті народу, котра ушлавлює діячів національно-визвольної (або внутрішньополітичної) боротьби та викриває злочини пануючих у країні іноземців (або соціально ворожої панівної верхівки)”, відома ще від початків писемності. Сучасні фольклорні новини, що перестали, власне, бути “потаємними”, переважно персоніфіковані: вони приписуються найпопулярнішим телеканалам — “1+1”, ОРТ, “Інтеру”, “П’ятому

⁶ Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. — СПб., 1994. — С. 30.

⁷ Див., зокрема: Неклюдов С.Ю. Фольклор современного города... — С. 8, 10-13 і далі.

каналу”, ТРК “Україна”, а також електронним виданням, таким, як Lenta.ru. Виборча маніпулювальна “риторика” деяких новинних проєктів пародіюється, приміром, так: “За підсумками голосування (в останньому турі президентських виборів) прем’єр-міністр Віктор Янукович посів друге місце, Ющенко – передостаннє” (“Інтер”); “Прем’єр-міністр Янукович був по-звірячому розстріляний яйцем” (Lenta.ru); “Тільки на ТРК “Україна”: теледебати Ющенко – Янукович у перекладі Гобліна”; “Сьогодні, в останній день, ЦВК нарешті оприлюднила остаточні підсумки фальсифікації виборів” (“П’ятий канал”).

Та особливої актуальності в період революційних подій 2004 р. набули масові багатоголосі “кричалки”, виконувані під щонайголосніший звуковий супровід – дудки, автомобільні сирени, барабанний бій. Змістовий діапазон їх достатньо широкий – від викликать-вимагать (“*Ю-щен-ко!*”), закликів-“заклинань” (“*Міліція – з народом!*”, “*Верховний Суд – з народом!*”) до заяв-погроз (“*Зека на нари – тоді підєм на пари!*”) і навіть відверто глузливих та образливих обценних дражнілок (“*Янукович голубой, будешь Путину женой!*”). Спорадично між опонентами відбувалася й “боротьба на кричалках” (хто кого перекричить).

Прикметним явищем постфольклору стала народна топоніміка – неофіційні назви певних місцевостей, споруд, топографічних об’єктів, як, скажімо, *Поліцейський садок*, *Лаврентіївна* (пам’ятник Вітчизни-матері), *Витріщатик* чи *Труба* (підземний перехід). У стилі цієї народної традиції створена анонімними авторами “лубкова” топографічна карта “ненашого Києва” (з *майданом Неспроможності*, *площею Безальтернативного вибору*, *вул. Хибний шлях*, *автобаном Повний кірпець* і т.д.) та “ненашої України” (з містами *Кучмополем*, *Бушгородом*, *Плутавою*, *Гадесою* тощо).

Майданні фольклорні оповідання (меморати і квазімеморати) стосувалися нібито реальних випадків із виборчого життя; одним із найпопулярніших типізованих сюжетів стала розповідь про спроби тиску на виборців з боку агітаторів, наслідки яких були дуже невтішними: в урні виявляли лише по одному бюлетеню на підтримку їхніх кандидатів.

Як бачимо, на сучасному етапі відбувається значне розширення меж колективної співтворчості. Її складниками виступають уже не лише усні чи й узагалі вербальні форми, а й усі ті індивідуально-анонімні та колективні твори, що закріплені у вигляді просторово організованих текстів і мають здатність повторюватися (відтворюватися) у типових ситуаціях і за типових обставин, що кореспондує із широким визначенням фольклору “як сукупності певних типів традиційних ідей та їх проявів у соціальному житті”⁸. Отож, на вістрі часу опинилася масова візуальна (фігуративна) творчість: своєрідні презентаційні “дацзибао”-графіті на стінах Головоштамту, умовних “мурах” наметового містечка, саморобних плакатах, стендах та деінде, стихійні політичні виставки та фотовиставки як інструменти територіальної і політично-групової самопрезентації. Спостерігались і спорадичні спроби використання релігійної символіки.

Вражаючим явищем у період Помаранчевої революції були перформанси – акти діяльності індивіда чи групи індивідів, розраховані на реакцію іншого (інших). Активне входження в міську постфольклорну практику перформансних видовищ вочевидь пов’язане з розвитком нових комунікаційних технологій, які дають змогу транслювати не лише звук, а й зображення. Тобто, якщо вирішальну роль у зміні архаїчних форм фольклору на класичні відіграє писемність, то до зміни класичних

⁸ Путилов Б.Н. Зазн. праця. – С. 14.

на постфольклорні спонукають електронні засоби комунікації⁹. Як відомо, однією з особливостей фольклорного дискурсу є той чи інший ступінь його ритуалізації, тобто елемент театральності, адже кожний виконавець фольклорного твору — це ще й певною мірою актор. Саме перформанси увиразнили відверте тяжіння постфольклору до первісного синкретизму: перебування в одному ряду витворів фігуративного мистецтва, кольорової стихії, вестиментарного коду, колективного дійства, нарешті, вербальних формул. Зокрема, на Майдані спостерігалось розмаїття кольорових символів (стрічок, пов'язок, шарфів, прапорів), якими люди прикрашали не лише себе і братів своїх менших — домашніх тварин, а й усе довкола — автомобілі, вітрини, вікна, балкони, будинки, дерева і навіть стовпи. Неосяжність народної фантазії засвідчило й “карнавальне” помаранчеве чи біло-блакитне вбрання учасників мітингів, створення символічних фігур чи композицій: помаранчевої ялинки, сніговика в “американських валянках” і з “наколоти ми апельсинами” тощо. Ефектною й ефективною була стихійна ритуалізація Майдану, що виявлялася як у масових молитвах і майже забутому хоровому (чи не мільйонноголосому!) співі “Разом нас багато”, гімну України, “Боже, Україну збережи” та інших політичних шлягерів), так і в процесіях-перформансах, піднесенні символічних дарунків (квітів — солдатам-охоронцям Адміністрації Президента, гарбузів — каналу “Інтер”, що уславився своєю виборчою брехнею). Як бачимо, майданна ритуальна практика формально відтворювала структуру традиційних весняних дій, однак будувалася на зовсім інших ідеологічних засадах, що передбачають звернення не до сакрального світу, а до соціуму, та вимагають поділу учасників дійства на виконавців та аудиторію (при цьому на роль “виконавців” можна залучати не тільки людей, що продемонструвала, зокрема, на початку квітня 2005 р. акція активістів Соцпартії, які прибули до Кабміну з вимогами про підтримку вітчизняного сільськогосподарського виробника не самі, а з різноманітною живністю — курми, свиньми, козами і навіть із коровою). Так само модифікується і традиційна календарна та сімейна обрядовість у доволі поширених під час політичних акцій карнавальних спалюваннях та похоронах усіляких символів (опудал тощо) — уособлень політичного чи соціального зла. Наведімо для прикладу план такого заходу, оприлюднений інтернет-виданням “Українська правда”: *“10 грудня в Ужгороді на Народному майдані з 14.00 до 16.00 відбудеться “Громадська панихида по померлому тоталітарному режиму Кучми—Януковича”. За повідомленням прес-служби регіональної організації громадської кампанії “Пора” в Ужгороді, жалобні урочистості проходять у такій послідовності:*

- мітинг-реквієм над домовиною “Рижого Таракана” — символу режиму;
- покладання символів померлої епохи в домовину;
- жалобний похід закарпатців місцями бойової Неслави режиму (ОДА—УМВС—КДБ—міськрада);
- опускання домовини на воду річки Уж і депортація водним шляхом з території України по Дунаю в Чорне море.

Цього дня закарпатська демократична громада дружно позбавиться атрибутів злочинного режиму. Ужгородці принесуть із собою брехливу пресу, фальшиву агітацію й усе, що нагадує нам учорашній день”, — зазначає “Пора”. Прес-служба громадської кампанії також наголошує, що “під час панихиди ридати дозволяється лише членам СДПУ(о)”.

⁹ Неклюдов С.Ю. О слове устном и книжном // Живая старина. — 1994. — № 2. — С. 2–3; Неклюдов С.Ю. Устные традиции современного города: смена фольклорной парадигмы // <http://www.ruthenia.ru/folklore/nekludov7.htm>

Як бачимо, такі перформанси мають заздалегідь оголошений сценарій, створений, мабуть, колективними зусиллями членів “ініціативної групи”, проте брати в них участь може кожен охочий, якому належить грати в цьому дійстві самого себе, виражаючи будь-якими підручними засобами ставлення до цієї акції та до осміюваного й засуджуваного (чи, навпаки, схвалюваного) в ній явища за умови дотримання, проте, певних норм “ритуальної поведінки” (в даному разі — це заборона на вираження суму: “*під час панихиди ридати дозволяється лише членам СДПУ(о)*”).

Увійшло в міську обрядову практику й оказіональне колективне (демонстративно перформансне, розраховане на глядача й на особисту участь в акції кожного охочого) створення ритуальних “одноденних” речей: скажімо, довжелезного помаранчевого шарфа, першими плести який почали поляки; графіті на спеціальних стендах (як під час акції журналістів на захист права на свободу слова та на знак солідарності із працівниками “5-го каналу”, які оголосили голодування); автографи на пам’ятних речах тощо. Ці акції не так пов’язані з охоронною магією традиційних “одноденних” речей (а в народі вони виготовлялися колективно і за короткий термін саме з апотропеїчною метою), як мають на меті засвідчити єдність та однотайність усіх присутніх.

Отже, у зразках майданного фольклору присутні принаймні три інформативні плани: когнітивний (інформація про предмет мовлення), модальний, який увиразнює інтенції носія фольклорного начала, його “волю” та його ставлення і до предмета мовлення й до адресата, і прагматичний, що спонукає цього адресата до передбачуваної адресантом дії у відповідь, а власне, приєднання до майданної спільноти й до підтримки цінностей майданної субкультури. Очевидна й доконечна афективність майданного фольклору — його надпотужне експресивне навантаження.

Вельми короткочасне в історичному плані явище майданної субкультури наочно підтверджує висновок Б.Путилова про інклюзивність фольклору, про його включеність у всі сфери народного життя¹⁰, що зумовлює його надзвичайну гнучкість, здатність до трансформування — аж до безпосередньої участі у процесах націєтворення й політичних процесах, де він служить і як політична зброя проти опонентів, і як засіб соціальної адаптації та єднання спільноти, і як безпосереднє вираження її єдності, тобто згуртування довкола спільних світоглядних цінностей. Отож, нинішнє покоління фольклористів і культурологів має вбачати в постфольклорних текстах не шкідливі бур’яни на щедрій ниві традиційного фольклору, а повноправний складник сучасного фольклорного процесу.

¹⁰ Путилов Б.Н. Зазн. праця. — С. 50, 58–61 і далі.

